

Wielisława Warzywoda-Kruszyńska, Bronisław Morawski, Krzysztof Pawełek

Problemy badań nad aktywnością społeczną

Przegląd Socjologiczny / Sociological Review 31/1, 47-62

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIELISŁAWA WARZYWODA-KRUSZYŃSKA
BRONISŁAW MORAWSKI
KRZYSZTOF PAWELEK

PROBLEMY BADAŃ NAD AKTYWNOŚCIĄ SPOŁECZNĄ

Treść: Uwagi wstępne. — Różne rozumienia pojęcia „aktywność społeczna”. —
Formy aktywności społecznej. — Płaszczyzny i problemy badania aktywności spo-
łecznej. — Uwagi końcowe

UWAGI WSTĘPNE

W wielu wątkach współczesnej refleksji socjologicznej można z łatwością odnaleźć stwierdzenia ukazujące znaczenie i potrzeby badań empirycznych nad aktywnością społeczną (działań realizowanych na innych niż zawodowe zasadach). W Polsce najogólniejszą perspektywą, w której rozpatruje się zagadnienie aktywności społecznej, jest problematyka funkcjonowania i rozwoju społeczeństwa socjalistycznego. Szczegółowe zaś wątki dyskusji są wielokierunkowe, oscylują najczęściej wokół zagadnień „osobowości socjalistycznej”, rozwoju form demokracji, wspomagającej funkcji zaangażowania społecznego w stosunku do zaangażowania wynikającego z mechanizmów funkcjonowania instytucji społeczno-gospodarczych właściwych społeczeństwu socjalistycznemu itp.

Rozległy nurt wypracowanych odniesień teoretycznych nie idzie w parze z wiedzą powstałą na bazie naukowych ustaleń empirycznych. W tym zakresie najbogatszy bodaj dorobek został zgromadzony dzięki badaniom nad samorządami fabrycznymi. W przypadku tych i innych badań mamy do czynienia w gruncie rzeczy wyłącznie z badaniami opinii społecznej sondującymi opinie i postawy, w małym stopniu uwzględniającymi problemy wyjaśniania społecznych mechanizmów aktywizowania jednostek. Tym samym dotychczasowe badania empiryczne nie wyczerpują gamy problemów wartych podjęcia w kolejnych analizach empirycznych.

W artykule próbujemy zasygnalizować wagę niektórych zagadnień wartych szczegółowego rozpatrzenia. Nim jednak do tego przejdziemy,

spróbujemy zrekapitulować ważniejsze kwestie związane z rozumieniem pojęcia „aktywność społeczna”, ukazując, jakie implikacje dla badań empirycznych wynikają z wyboru określonego rodzaju definicji.

RÓŻNE ROZUMIENIA POJĘCIA „AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA”

Choć pojęcie „aktywność społeczna” znalazło trwałe miejsce w słownictwie socjologii, to jednak różne próby jego uściślenia nie w pełni są zadowalające. Słusznie więc zauważa jeden z socjologów radzieckich, że jest to kategoria, która nie została dostatecznie precyzyjnie określona i że wiele spotykanych definicji razi abstrakcyjnością i nadmierną złożonością¹. Wiele definicji jest bardziej zgodne z potocznymi intuicjami językowymi niż ma wartość heurystyczną.

Termin „aktywność” pochodzi — jak wiadomo — od łacińskich słów *actus* — czyn, i *actum* — rzecz zrobiona². W zgodzie z etymologią słowa pozostaje zdecydowana większość definicji zorientowanych behawioralnie. Najczęściej o aktywności społecznej mówi się jako o pewnego rodzaju zachowaniach, postępowaniu lub działalności. W ramach tej orientacji można wyróżnić pewne odmienne podejścia.

Niektórzy autorzy akcentują celowościowe aspekty aktywności. W tej grupie definicji o aktywności społecznej proponuje się orzekać jedynie na podstawie poznania celu, do którego osiągnięcia przyczynia się dane zachowanie. Tym samym, do ustalenia tego, co jest, a co nie jest aktywnością społeczną, wystarcza ocena funkcji zachowań — ich rezonansu społecznego. Ten wyraźnie teleologiczny sens pojęcia odnajdujemy w radzieckiej publikacji *Aktywność społeczna młodzieży*. Stwierdza się tam, że aktywnością społeczną są działania służące realizacji celów klasy robotniczej i wszystkich pracujących, które służą interesom tych klas, a w rezultacie przyczyniają się do budowy komunizmu³. W Polsce podobne stanowisko zajął Widerszpil mówiąc o zbiorowych działaniach „zmierzających do realizacji celów różnych organizacji społecznych i politycznych”⁴.

W innej kategorii definicji podkreśla się intencjonalno-celowościowy charakter zachowań zaliczanych do aktywności społecznej. Zgodnie z tym stanowiskiem do ustalenia interesującego nas

¹ *Социальная активность работников промышленного предприятия*, Kiszyniew 1973, s. 90.

² Por. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1968, s. 36—37.

³ *Общественная активность молодежи*, 1970, s. 19—20.

⁴ W. Widerszpil, *Skład polskiej klasy robotniczej*, Warszawa 1965, s. 303.

faktu społecznego potrzebne jest nie tylko wnikięcie w rzeczywisty lub potencjalny skutek zachowania, ale również ocena intencji podmiotu, co wydaje się być dodatkowo pierwszoplanowym atrybutem aktywności. Za przykład takiego stanowiska może posłużyć definicja R. Weidiga i współautorów. W ich przekonaniu aktywność społeczna „jest szczególną jakością działania, która w socjalizmie wyróżnia się zachowaniem, będącym rezultatem świadomego uzgodnienia interesów osobistych z interesami społecznymi, świadomym ukierunkowaniem na wprowadzenie postępu społecznego. Stanowi ona aktywność pracowników, zrodzoną z uświadomienia sobie potrzeb i celów społecznych, ich zorganizowaną walkę o urzeczywistnienie zasad socjalizmu”⁵.

Nadmierne eksponowanie intencjonalności zachowań nie zawsze wydaje się być dogodne dla interpretacji socjologicznej. Kieruje ono bowiem zainteresowania badawcze w kierunku uwarunkowań psychologicznych, wypierając lub zaciemniając przez to rolę uwarunkowań socjologicznych. Przypisywanie nadmiernego znaczenia aspektom psychologicznym można uznać za wyraz ciążenia ku metodologicznym założeniom socjologii rozumiejącej w wydaniu weberowskim. Tak np. aktywność społeczna w ujęciu wymienionych autorów to rodzaj działania społecznego w znaczeniu weberowskim. W koncepcji Webera bowiem działaniami społecznymi są zachowania, którym ludzie nadają subiektywny sens. Ustalenie zaś sensu działań polega na wnikięciu w intencje działającego, będące podstawą tworzenia się motywów⁶.

Niektóre słabości założeń Webera wskazują na względnie małą użyteczność definicji „intencjonalnych”. Chodzi przede wszystkim o te słabości, które dotyczą — jak zauważa Jan Szczepański — nieuwzględniania różnic między znaczeniem działania w subiektywnym poczuciu działającego a znaczeniem tego zachowania w ramach obiektywnych struktur społecznych. „Znaczenie społeczne sprowadza się według intencji zawartych w wywodach Webera do znaczenia psychologicznego”⁷ zachowań. Ta swoista redukcja znaczenia zachowań do znaczeń psychologicznych, wyłączne „rozumienie i ujęcie cudzego życia psychicznego nie jest miarodajne dla rozumienia socjologicznego i ustalenia faktu społecznego”⁸. Tak więc dla potrzeb badań socjologicznych, w których stajemy przed zadaniem oddzielenia aktywności społecznej od innych zachowań, słuszniejsze wydaje się rozważenie skutków zachowań bez wnikania w

⁵ R. Weidig, K. Krambach, J. Ritterhaus, *Bilanz und Aufgaben soziologischer Forschung*, „Deutsche Zeitschrift für Philosophie”, 1976, nr 4, s. 480.

⁶ J. Szczepański, *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1967, s. 336—339.

⁷ J. Szczepański, *Odmiany czasu teraźniejszego*, Warszawa 1973, s. 505.

⁸ Szczepański, *Odmiany czasu...*, s. 512.

procesy zachodzące w psychice jednostki — w jej postawy, motywacje, stany świadomości. Jest to celowe chociażby ze względu na brak bezpośredniej transmisyjności między wewnętrznymi stanami jednostki a zachowaniami. Brak bezpośredniej przekładalności zjawisk psychicznych na zachowania wynika przecież z faktu wielości i różnorodności zmieniających społecznych, które oddziałują w przypadku danego zachowania. Dlatego też u podstaw zachowań równokształtnych i mających ten sam skutek społeczny leżeć mogą różne postawy, motywacje, stany świadomości. Stąd też słuszny wydaje się postulat, aby stany wewnętrzne podmiotu ujmować raczej jako czynniki warunkujące przebieg zachowań. Wówczas podniesiony przez Weidiga i współautorów problem uzgodnienia celów osobistych z celami społecznymi należałoby raczej uznać za warunek sprawności działania niż za konieczny, definicyjny warunek aktywności społecznej.

Istnieje też grupa definicji, które można przeciwstawić omawianym do tej pory. Są to definicje odwołujące się przede wszystkim do charakterystyki wewnętrznych stanów jednostki. O aktywności społecznej mówi się albo jako o *gotowości* do czynnego reagowania uwagą, uczuciem, myślą i działaniem na sytuację lub zadanie⁹, albo jako o *zdolności* podmiotu do celowego współdziałania z otoczeniem¹⁰, albo jako o *twórczym stosunku* do pracy i życia politycznego¹¹. W takim ujęciu aktywność społeczna jest własnością latentną, oznacza tyle, co rodzaj postawy lub system postaw. Wydaje się, że „postawa” i „aktywność” to dwa różne zjawiska, które w analizie socjologicznej winny być traktowane jako odrębne kategorie opisu. Nie negujemy przez to potrzeby zajmowania się w badaniach poświęconych aktywności społecznej postawami lub motywami. Zainteresowania tego rodzaju zmiennymi są jednak o tyle niezbędne, o ile potrzebujemy ustalić wpływ zmiennych osobowościowych na aktywność jednostki lub stajemy przed zadaniem różnicowania aktywności¹².

Większość definicji, jak już zwracaliśmy uwagę, nadaje aktywności społecznej interpretację behawioralną. Sugerowaliśmy ponadto, że jest to na gruncie socjologii najsluszniejsze podejście. Nie zawsze jednak na podstawie definicji idących tym śladem istnieje możliwość ostrego odróżnienia aktywności społecznej od innych zachowań. Istnieje więc po-

⁹ M. Czarniewicz, *Aktywność społeczna dziecka 12—14-letniego*, Warszawa 1962.

¹⁰ *Socjalna aktywność...*, s. 3.

¹¹ *Ibidem*, s. 91.

¹² Potrzebę stopniowania aktywności społecznej z punktu widzenia motywacji postulowała J. Kulpińska, *Aktywność społeczna pracowników przedsiębiorstwa przemysłowego*, Warszawa 1969, s. 96.

trzeba takiego zdefiniowania pojęcia, aby bez trudu oddzielić aktywność społeczną od najszerszej pojętej aktywności osobniczej, która na gruncie psychologii oznacza wszelką regulację stosunku organizmu do otoczenia, polegającą na zmianach położenia podmiotu w przestrzeni, na zmianach jego stosunku do otoczenia oraz manipulowaniu przedmiotami¹³. Aby pokazać, na czym polega specyficzność aktywności społecznej, warto zastanowić się nad sensem przymiotnika „społeczny”.

W najogólniejszym planie przymiotnik „społeczny” można odnieść do zachowań społecznie nieobojętnych lub, bliżej, dzięki którym jednostka wchodzi w stosunki społeczne. W ten sposób oddzielamy zachowania, które nigdy w formie pośredniej lub bezpośredniej, w dalszej lub bliższej perspektywie czasowej nie wychodzą poza sferę prywatności, a co za tym idzie nie mogą stanowić przedmiotu znaczenia społecznego.

W pewnym sensie bliska tej sugestii jest klasyfikacja działań proponowana przez J. Reykowskiego. Wychodząc od motywacji, zauważył on, że działania jednostki można podzielić na: 1) ipsocentryczne — gdy czynności wykonywane są wyłącznie z myślą o samym sobie, 2) alleocentryczne — gdy zachowania świadczone są z myślą o pożytku innych osób, oraz 3) socjocentryczne — gdy jednostka ma na uwadze dobro grupy społecznej lub organizacji¹⁴.

Gdyby klasyfikacji tej nadać interpretację socjologiczną, tzn. zmienić kryterium oceny, punktem wyjścia czyniąc skutek działania w miejsce motywów działania, wówczas mianem działalności ipsocentrycznej określilibyśmy te, które przynoszą korzyści wyłącznie działającemu, a działaniami prospołecznymi te, które przynoszą korzyści innym jednostkom lub zbiorowościom bez względu na intencje działającego. Tak więc każda działalność prospołeczna byłaby aktywnością społeczną.

W innym planie analizy aktywność społeczna przeciwstawiana bywa aktywności zawodowej, co wiąże się z odróżnieniem pracy i „niepracy”. Jak pisze J. Kulpińska, „G. Friedmann wiąże z pracą pewien przymus przede wszystkim natury ekonomicznej, ale również społeczno-moralnej. Aktywność społeczna [...] miałaby więc jako podstawowe wyróżnienie dobrowolność, byłaby czymś dodatkowym do pracy zawodowej, nosiłaby pewne znamiona amatorstwa i należałaby do sfery czasu wolnego”¹⁵.

Z punktu widzenia poczynionych tu uwag najbardziej wartościowa wydaje się definicja sformułowana przez J. Kulpińską¹⁶. Wykorzystując sugestie zawarte w tej definicji proponujemy, aby przez aktywność

¹³ W. Szewczuk, *Psychologia*, t. 2, Warszawa 1965, s. 96.

¹⁴ J. Reykowski, *Nastawienia egocentryczne i nastawienia prospołeczne*, [w:] *Osobowość a społeczne zachowania się ludzi*, Warszawa 1976, s. 175.

¹⁵ Kulpińska, *op. cit.*, s. 16.

¹⁶ Kulpińska, *op. cit.*, s. 29.

społeczną rozumieć wszelkie działania wykonywane przez jednostkę na rzecz dowolnej zbiorowości (grupy społecznej, instytucji, organizacji), mające charakter niezawodowy, tzn. nie stanowiące podstawy materialnego utrzymania i będące czymś więcej niż wypełnianiem podstawowych obowiązków. Działalność społeczna nie wyklucza przy tym możliwości osiągania jakichkolwiek korzyści materialnych. Aktywnością społeczną nie są jednakże te działania, które są podstawą systematycznie otrzymywanego wynagrodzenia.

Definicja ta jest na tyle ogólna, że obejmuje również zachowania, które proponuje się czasem wyłączać z zakresu pojęcia. Aktywnością społeczną będzie nie tylko działalność w ramach różnych organizacji społecznych i politycznych na zasadach członkostwa, ale również działania na rzecz tych organizacji i osób w nich niezrzeszonych, a także działalność na rzecz dowolnych zbiorowości niesformalizowanych oraz zbiorowości formujących się przelotnie. Można więc mówić o różnych rodzajach aktywności społecznej: zinstytucjonalizowanej i niezinstytucjonalizowanej, realizowanej na zasadach członkostwa w jakiejś organizacji i na zasadach sympatyka organizacji, aktywności ciągłej i dorywczej, legalnej i nielegalnej. Aktywność społeczna może wreszcie przebiegać w różnych sferach życia społecznego i w różnych miejscach: w sferze pracy zawodowej, społeczno-politycznej, w sferze kultury, na terenie zakładu pracy, w miejscu zamieszkania itd.

FORMY AKTYWNOŚCI SPOŁECZNEJ

Prowadzenie badań empirycznych nad aktywnością społeczną wymaga nie tylko rozstrzygnięcia, jakie rozumienie tego terminu zostanie przyjęte (behawioralne — niebehawioralne), lecz także decyzji, na jakiej formie aktywności społecznej badania będą skoncentrowane. Pytanie to nabiera w fazie projektowania zasadniczego znaczenia, zwłaszcza gdy wybieramy, tak jak to uczyniliśmy, stosunkowo ogólną definicję, która mianuje aktywnością społeczną zróżnicowane rodzaje zachowań.

W każdym badaniu zasady rządzące wyborem właściwych zachowań zdeterminowane już są właściwościami problemu będącego przedmiotem analiz. Jakichkolwiek wyborów byśmy jednak dokonywali, nie sposób nie uwzględnić podstawowego w tej sprawie faktu, że aktywność społeczna jest zjawiskiem historycznie zmiennym, że jego treść i specyfikę określa typ społeczeństwa, w ramach którego ono przebiega.

Sformułowaniu „typ społeczeństwa” nadajemy tutaj szeroki sens. Obejmuje ono charakterystyczne dla danego społeczeństwa formy własności środków produkcji, zasady ideologiczne, na których się ono opiera, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, stopień instytucjonalizacji

różnych dziedzin życia społecznego, a także konkretne uwarunkowania historyczne, np. brak własnej państwowości, zagrożenie niepodległości itp. Uwarunkowania te powodują nie tylko to, że w poszczególnych społeczeństwach zostają eliminowane niektóre postacie aktywności społecznej, lecz także i to, że pewne rodzaje aktywności zajmują wiodące miejsce i nadto przybierają swoiste kształty.

Szczegółowa charakterystyka przemian aktywności społecznej wymagałaby pogłębionych studiów i wykracza poza ramy tego artykułu. Zasygnalizowanie niektórych tendencji tych przemian jest jednak niezbędne dla lepszego zrozumienia, jaka aktywność społeczna i o jakich cechach jest specyficzna i dominująca we współczesnym społeczeństwie polskim.

Bardzo często w stosunku do tego społeczeństwa spotykamy się z utożsamianiem aktywności społecznej z działalnością ludzi w organizacjach społecznych, politycznych i różnych organach samorządu. Mamy więc do czynienia z pewnego rodzaju redukcją aktywności społecznej do aktywności zinstytucjonalizowanej. Dają temu wyraz publikacje tak popularne, jak i naukowe. Dzieje się tak, jak sądzimy, nie bez powodu. Ten bowiem rodzaj aktywności społecznej jest dominujący w naszym społeczeństwie, choć ma on w tym społeczeństwie swoiste cechy i znaczenie. Wyparł on z pola widzenia badaczy życia społecznego żywiołową aktywność pojedynczych jednostek, realizowaną w sposób nie zorganizowany. Częściowo jest to rezultat zanikania różnych przejawów aktywności niezinstytucjonalizowanej, które są charakterystyczne przede wszystkim dla społeczeństw o niskim poziomie rozwoju, w których istnieją ograniczone możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb. Ograniczenia gospodarcze i idący z nimi w parze słaby rozwój wewnętrznych funkcji państwa stwarzały — jak wiadomo — pole do aktywności skierowanej przede wszystkim na problemy socjalne, na zabezpieczenie minimum egzystencji zwłaszcza tym grupom, które były najbardziej upośledzone. Stąd działalność charytatywno-filantropijna¹⁷, wymieniana w literaturze jako pierwsza postać aktywności społecznej, była specyficzną formą aktywności społecznej w społeczeństwach klasowych, a w szczególności w społeczeństwach o niskim poziomie rozwoju. Aktywność społeczna stanowi w takich społeczeństwach ważny instrument wypełniania luki w tych dziedzinach życia społecznego, którymi nie zajmuje się państwo. Dotyczy to głównie funkcji socjalnej i wychowawczo-opiekuńczej. Działalność charytatywno-filantropijna prowadzona jest przez przedstawicieli klas posiadających oraz przedstawicieli inteligencji w stosunku do klas upośledzonych. Aktywność taka wymaga posiadania przez jednostki szcze-

¹⁷ W. A d a m s k i, *Determinanty aktywności społecznej*, Warszawa 1972.

gólnych kwalifikacji moralnych, takich jak wrażliwość na krzywdę, gotowość do poświęceń dla innych itp.

Równolegle we wszystkich klasach, w tym także w klasie robotniczej, podejmowana była działalność zmierzająca do realizacji celów wychowawczych i socjalno-bytowych.

Indywidualna i spontaniczna aktywność w wymienionych i innych dziedzinach zrazu nie zorganizowana przybiera wcześniej czy później postać zorganizowaną, podlega instytucjonalizacji i biurokratyzacji. Należy to wszakże uznać za proces naturalny we wszystkich współczesnych społeczeństwach. Instytucjonalizacja działań jest bowiem widziana jako uniwersalny środek na podwyższanie sprawności i skuteczności działania. Przykładami masowej tego typu aktywności w społeczeństwach niesocjalistycznych jest ruch związkowy i aktywność w ramach różnych partii politycznych.

Aktywność instytucjonalna, którą uznaliśmy wcześniej za dominującą formę w społeczeństwie socjalistycznym oraz formę mającą tam nadrzędne znaczenie, nie jest, jak z powyższych uwag widać, aktywnością występującą wyłącznie w tym typie społeczeństwa. Socjalistyczna instytucjonalizacja aktywności społecznej posiada jedynie specyficzny wyraz.

Ogólną przesłanką decydującą o dominującej roli aktywności instytucjonalnej w socjalizmie są przede wszystkim normatywne założenia leżące u podstaw tego społeczeństwa oraz rządzące nim zasady organizacyjne. W modelu rozwojowym społeczeństwa socjalistycznego aktywność społeczna urasta do rangi jednej z naczelných zasad uczestnictwa ludzi w życiu społecznym. W modelu tym kładzie się nacisk na aktywność w organizacjach społecznych, politycznych i samorządach. Aktywność ta ujmowana jest jako podstawowy mechanizm funkcjonowania i rozwoju społeczeństwa w kierunku zgodnym z założeniami ideologii socjalistycznej. Stąd wypływa usilne dążenie państwa do rozbudowywania odpowiadających tym celom instytucji mających w założeniach kanalizować aktywność społeczną całego społeczeństwa. Tego rodzaju zinstytucjonalizowanej aktywności przypisuje się duże funkcje w zakresie ideologicznego wychowania. Uznawana też jest ona za podstawowy czynnik przekształceń systemu władzy, które mają iść w kierunku zastąpienia lub znacznego ograniczenia „zarządzania administracyjnego” „zarządzaniem społecznym”. Nabycie przez członków społeczeństwa niezbędnych ku temu umiejętności ma się dokonywać poprzez praktyczne uczestnictwo w działalności organizacji mających między innymi pełnić funkcje kontrolne w stosunku do administracji. Uczestniczenie w procesach decyzyjnych i kontrolnych stanowić ma główny mechanizm likwidacji ostrych podziałów na rządzących i rządzonych, a tym samym mechanizm przekształceń struktury społecznej. Jednocześnie uczestnictwo

w działalności organizacji społeczno-politycznych może być podstawą społecznego awansu i stwarzać także możliwości otrzymywania różnego rodzaju korzyści.

Specyfika socjalistycznej instytucjonalizacji aktywności polega zarazem, z jednej strony, na powiązaniu programów działania różnych organizacji z dyrektywami ideologicznymi i politycznymi, dla których aktualną wykładnią są programy partyjno-rządowe, a z drugiej strony na finansowaniu ich z budżetu państwa. Daje to możliwość centralnego sterowania działalnością różnych ogniw systemu, w którym przebiega aktywność społeczna — także poprzez zawodowych pracowników organizacji. Ma to, jak wiadomo, swoje pozytywne i negatywne strony. Jako jedną z istotniejszych tego konsekwencji odnotujemy rozdzielenie kompetencji różnych szczebli hierarchii organizacyjnej w zakresie przedmiotu i skali możliwych do podjęcia inicjatyw.

Jak stwierdziliśmy, w społeczeństwie socjalistycznym decydującego znaczenia nabierają zinstytucjonalizowane formy aktywności społecznej, poprzez które mają być realizowane podstawowe cele tego społeczeństwa. Dlatego te formy aktywności powinny być przedmiotem szczególnego zainteresowania. Wydaje się, że przekonanie takie leżało u podstaw wszystkich polskich współczesnych badań poświęconych aktywności społecznej. Jednakże w badaniach tych koncentrowano się głównie na członkach, a częściej na działaczach organizacji społecznych i politycznych, traktując więc aktywność w sposób zawężony. Jesteśmy zdania, że przez aktywność zinstytucjonalizowaną należy rozumieć każdą aktywność w obrębie organizacji społecznych i politycznych oraz samorządów.

W przyjętej interpretacji aktywność społeczna będzie realizowana nie tylko poprzez członkostwo w jakiejś organizacji. Będzie to także aktywność osób niezrzeszonych, włączających się jednakże w nurt różnych przedsięwzięć odbywających się pod patronatem dowolnej organizacji. W ten sposób spodziewamy się uniknąć pewnych zniekształceń, występujących np. w badaniach zajmujących się wyłącznie aktywnością na zasadach członkostwa. Członkostwo w organizacji — jak sądzimy — nie jest w naszym społeczeństwie jedynym sposobem uczestnictwa w „życiu społecznym” i nie stanowi jednoznacznie o przewadze w zaangażowaniu społeczno-politycznym nad osobami niezrzeszonymi. Zdarza się, że osoby nie zorganizowane są bardziej czynne niż członkowie różnych organizacji. Ponadto aktywność taka jest zjawiskiem dość częstym i nosi znamiona procesu rozwojowego. Wystarczy chociażby wspomnieć o coraz powszechniejszym przystępowaniu osób nienależących do żadnej organizacji do corocznych „czynów partyjnych”. Podobnie jak wyższy stopień aktywności nie wynika jedynie z przynależności organizacyjnej, tak samo stopień zaangażowania nie zawsze wynika z faktu peł-

nienia jakiejś funkcji w organizacji. Te spostrzeżenia skłaniają właśnie ku takiemu postępowaniu badawczemu, które umożliwi bardziej szczegółowo stwierdzić, na czym polega działalność społeczna badanych, niezależnie od przynależności i pełnionych funkcji.

PLASZCZYZNY I PROBLEMY BADANIA AKTYWNOŚCI SPOŁECZNEJ

Przy podejmowaniu badań empirycznych konieczne jest także dokonanie rozstrzygnięcia, w jaki sposób należy badać aktywność społeczną. Decyzja taka zależy z jednej strony od tego, jak zdefiniuje się interesujące nas pojęcie, z drugiej — jaką formę aktywności uczyni się przedmiotem empirycznego zainteresowania. Rozstrzygnięcia te stanowią jednakże tylko niezbędne dane wyjściowe. Równie ważnym zagadnieniem pozostaje to, w ramach jakiej teorii średniego zasięgu prowadzone będą badania. W zależności bowiem od tego pozostają szczegółowe problemy, które mają być w badaniach podjęte, wybór technik badawczych oraz metody opracowania danych empirycznych. W poniższym fragmencie wskażemy na metodologiczne konsekwencje wyboru do badań instytucjonalnych form aktywności, ponieważ, jak staraliśmy się to przedstawić w poprzednich fragmentach niniejszego studium, tę formę aktywności społecznej uznajemy za szczególnie ważną dla funkcjonowania społeczeństwa socjalistycznego.

Problemy aktywności społecznej mogą być w ramach teorii społeczeństwa socjalistycznego analizowane co najmniej z trzech punktów widzenia:

- 1) w kontekście funkcjonowania i przekształceń systemu władzy,
- 2) w kontekście ekonomicznych i społecznych efektów powstających w rezultacie działalności społecznej obywateli,
- 3) w kontekście rozważań nad strukturą społeczną społeczeństwa socjalistycznego.

W pierwszej z wymienionych perspektyw aktywność społeczną utożsamia się z funkcjonowaniem instytucji społecznych (partii politycznych, organizacji społecznych, masowych organów samorządu) wchodzących w skład systemu demokracji socjalistycznej. Badania empiryczne realizowane w ramach tego kierunku mogą dotyczyć co najmniej dwóch grup zagadnień:

- 1) formalno-prawnych kompetencji instytucji demokracji socjalistycznej,
- 2) rzeczywistego funkcjonowania tych instytucji w określonym miejscu i czasie.

W obydwu wskazanych dziedzinach aktywność społeczna utożsamiana jest z działalnością formalnych instytucji politycznych, lecz w każdej z nich inne zagadnienia jawią się jako istotne pytania badawcze. W pierwszej są to następujące pytania:

- 1) jak formalnie usytuowane są np. partie polityczne, organy samorządu itp. w całości systemu politycznego,
- 2) jakie kompetencje i w jakim zakresie przysługują interesującym nas instytucjom,
- 3) jakie wzajemne powiązania istnieją między tymi instytucjami na mocy odpowiednich dokumentów oficjalnych,
- 4) na jakich formalnych zasadach działają te instytucje.

Odpowiedzi na powyższe pytania można uzyskać na podstawie analizy dokumentów programowych, np. konstytucji, statutów, programów działania itp.

Jeśli idzie o drugą dziedzinę, to na pierwszy plan wysuwają się zagadnienia dotyczące rzeczywistego, a więc modyfikowanego przez „naturalne” procesy (wymykające się spod kontroli racjonalnie zaprojektowanej organizacji) funkcjonowania organizacji. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują następujące zagadnienia:

- 1) jakie są rzeczywiste zasady podporządkowania między interesującymi nas organizacjami,
- 2) w jakim zakresie wykorzystują one rzeczywiście przysługujące im uprawnienia,
- 3) jakie rzeczywiście zadania podejmowane są przez poszczególne organizacje,
- 4) w jakim zakresie istnieje zgodność między celami tych organizacji a ich rzeczywistym funkcjonowaniem,
- 5) jakie powiązania istnieją między działalnością zawodową a społeczną *sensu stricto* w tych organizacjach.

W tym typie analizy konieczne jest także podjęcie próby ustalenia, jakie czynniki obiektywne i subiektywne warunkują działalność poszczególnych organizacji oraz jak formuje się ich aparat kierowniczy.

W drugiej z wymienionych perspektyw chodzi często o ustalenie ekonomicznych (materialnych) rezultatów działalności ludzi, realizowanej poza ich obowiązkami pracowniczymi. Badania powinny więc dostarczyć odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) jakie prace wykonywane były na zasadach społecznych,
- 2) jaką wartość gospodarczą miały wykonywane prace,
- 3) jaką wartość użytkową miały te prace.

Rzeczywista ocena ekonomicznych efektów czynów społecznych, pro-

dukcyjnych, wszelkiego rodzaju zobowiązań wymaga także udzielenia odpowiedzi na pytanie, jakie straty lub korzyści były rezultatem tego, że prace wykonywane były przez niefachowców, czy też w rezultacie tego, że ich wykonanie spowodowało zmiany rytmiczności produkcji, tempa osiągania zamierzonych celów itp. Uzyskane efekty ekonomiczne i towarzyszące im zmiany nie mogą być rozpatrywane bez uwzględnienia społecznych skutków owych efektów i zmian. Widoczne dla uczestnika aktywności pozytywne lub negatywne rezultaty jego wysiłku nie pozostają bez związku chociażby z procesami przekształcania się jego stosunku do samej aktywności społecznej oraz zmiany innych aspektów jego świadomości. Dobrze np. zorganizowana praca społeczna, przebiegająca harmonijnie, dająca dobre wyniki, które są przy tym dobrze oceniane przez uczestników, prowadzić może do wyzwolenia lub utrwalenia nowej motywacji pracy, w której wiodącą rolę zajmuje bezinteresowność i zaangażowanie w zadania dla osiągania celów publicznych. Podobnie skutki negatywne mogą być konsekwencją działań społecznych źle zorganizowanych, pozornie tylko prowadzących do założonego rezultatu.

W kontekście rozważań nad strukturą społeczną społeczeństwa socjalistycznego możliwe są co najmniej dwa podejścia do problemu aktywności społecznej. Aktywność społeczna może być traktowana jako kategoria opisu poszczególnych komponentów struktury oraz jako mechanizm służący do przeobrażeń dokonujących się w całej strukturze i w poszczególnych jej elementach.

Stosując pierwsze z wymienionych podejść, badania nad aktywnością społeczną winny dostarczyć odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) jaki jest zasięg zjawiska aktywności społecznej i jaki czas poświęcany jest na działalność społeczną w poszczególnych klasach i warstwach społecznych,
- 2) jakie formy aktywności społecznej są dominujące w poszczególnych składnikach struktury,
- 3) w jakich sferach życia koncentruje się aktywność społeczna członków różnych elementów struktury,
- 4) jakie czynniki ułatwiają, a jakie utrudniają aktywizację społeczną przedstawicielom różnych klas, warstw, kategorii społeczno-zawodowych,
- 5) w jakim zakresie aktywność społeczna jest czynnikiem zróżnicowania w ramach poszczególnych klas, warstw, kategorii społeczno-zawodowych,
- 6) jakiego typu związki istnieją między aktywnością społeczną a cechami położenia społecznego jednostek w ramach poszczególnych elementów struktury społecznej.

Koncentrując się na aktywności społecznej traktowanej jako mechanizm przeobrażeń struktury społecznej badania winny odpowiedzieć na co najmniej następujące pytania:

1) w jakim zakresie aktywność społeczna stanowi kanał ruchliwości społecznej, a więc czy fakt bycia aktywnym społecznie ułatwia, czy utrudnia zmianę przynależności społeczno-zawodowej (klasowo-warstwowej),

2) jaki rodzaj (poziom) uczestnictwa w aktywności społecznej wiąże się z możliwościami awansu społecznego,

3) w jakiej sferze (pracy zawodowej, społeczno-politycznej, kulturalnej) aktywność społeczna sprzyja zmianie pozycji społecznej jednostki,

4) w jakim zakresie aktywność społeczna wiąże się ze zmianą miejsca jednostki w różnych wymiarach uwarstwienia społecznego (władzy, prestiżu, wykształcenia, kwalifikacji, dochodach itp.),

5) w jakim zakresie aktywność społeczna wiąże się z wiedzą na temat funkcjonowania społeczeństwa socjalistycznego, postawami wobec pracy, postrzeganiem struktury społecznej, stopnia jej konfliktowości, afirmacją systemu społeczno-politycznego itp.

Sytuując badania nad aktywnością społeczną w nurcie rozważań nad strukturą społeczną, przedmiotem badań czyni się działalność poszczególnych jednostek. Dokonanie opisu i porównań aktywności społecznej występującej w poszczególnych klasach, warstwach, kategoriach społeczno-zawodowych wymaga wówczas ustalenia zachowań, które uzna się za wskaźniki aktywności, oraz ustalenia, jakie sfery życia, w których aktywność społeczna może się realizować, należy poddać analizie. Sądzymy, że najważniejsze znaczenie z punktu widzenia interesów ogólnospołecznych i jednostkowych ma działalność społeczna w sferze pracy zawodowej, w sferze życia społeczno-politycznego oraz w sferze uczestnictwa w kulturze. W związku z tym na tych dziedzinach życia należy koncentrować zainteresowania badawcze.

Wybór działań, które przyjmuje się za wskaźniki czy przejawy aktywności społecznej, musi być dostosowany do konkretnych realiów, w których poszczególne kategorie społeczno-zawodowe żyją i pracują. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim pracy zawodowej. Inny zestaw działań musi być przyjęty w analizie aktywności zawodowej chłopów, inny np. w analizie lekarzy. W badaniach pracowników przedsiębiorstw przemysłowych za przejawy aktywności społecznej proponujemy przyjąć:

1) w sferze pracy zawodowej

— członkostwo w stowarzyszeniach zawodowych,

— funkcje pełnione w stowarzyszeniach zawodowych,

— charakter uczestnictwa w zadaniach realizowanych przez stowarzyszenia zawodowe,

- udział w naradach produkcyjnych,
- udział w ruchu racjonalizatorskim i wynalazczości pracowniczej,
- 2) w sferze życia społeczno-politycznego:
 - przynależność do organizacji społeczno-politycznych i pełnione w nich funkcje,
 - charakter uczestnictwa w zadaniach realizowanych przez organizacje społeczno-polityczne,
 - udział w pracach konferencji samorządu robotniczego,
 - udział w pracach terenowych organów samorządowych,
 - udział w czynach społecznych;
- 3) w sferze uczestnictwa w kulturze:
 - przynależność do kół zainteresowań, sekcji sportowych itp.
 - charakter uczestnictwa w imprezach kulturalnych organizowanych przez zakład pracy i organizacje społeczne działające na jego terenie,
 - uczestnictwo w redagowaniu gazety zakładowej i audycji radio-węzła.

Analiza struktury społecznej w kategoriach aktywności społecznej nie może, w naszym przekonaniu, ograniczać się tylko do opisu, co i w jaki sposób robią członkowie poszczególnych klas, warstw, kategorii społeczno-zawodowych na zasadach działalności społecznej. Konieczne jest także podjęcie próby wyjaśnienia, jakie czynniki ułatwiają, a jakie utrudniają społeczną aktywizację ludzi. Generalnie rzecz biorąc występują dwie grupy społecznych uwarunkowań aktywności społecznej jednostek. Pierwsza z tych grup związana jest z funkcjonowaniem szerszych struktur społecznych, w tym z funkcjonowaniem społeczeństwa globalnego oraz z funkcjonowaniem tych instytucji społecznych (organizacji społeczno-politycznych, stowarzyszeń, organów samorządu), których zadaniem jest organizowanie, kanalizowanie i inspirowanie inicjatywy jednostek. Druga kategoria czynników należy do szeroko rozumianej sytuacji społecznej jednostki.

Ponieważ w warunkach naszego społeczeństwa podjęcie działalności społecznej wiąże się na ogół z wejściem jednostki w orbitę konkretnej organizacji, jesteśmy zdania, że funkcjonowanie tych właśnie organizacji jest jednym z podstawowych uwarunkowań aktywności społecznej, a decydujące znaczenie w interesującym nas zakresie ma funkcjonowanie najniższych szczebli organizacyjnych, tych, z którymi bezpośrednio styka się przeciętny obywatel. Dlatego ważne aspekty funkcjonowania organizacji społecznych to:

- 1) stopień zgodności między założonymi a rzeczywistymi funkcjami danej organizacji,

- 2) kierunki działania tych organizacji,
- 3) stosowane sposoby realizacji zadań,
- 4) stosowane sposoby rekrutacji członków i sympatyków,
- 5) stosowane sposoby stymulowania jednostek do działania,
- 6) stosowane sposoby wykorzystania bazy materialnej,
- 7) stosowane sposoby i kanały przekazywania informacji.

Od tego, jak funkcjonuje konkretna organizacja społeczna czy stowarzyszenie, zależy, w naszym przekonaniu, nie tylko to, czy ludzie podejmują działalność społeczną w jej ramach, lecz także to, co konkretnie robią i jaki jest stopień angażowanego wysiłku.

Drugą grupę uwarunkowań aktywności społecznej jednostki stanowią czynniki wynikające z szeroko pojętej sytuacji społecznej, w której aktualnie się ona znajduje. Należą do niej przede wszystkim warunki pracy i warunki życiowe. Decydują one bowiem o tym, czy dana jednostka może się podjąć w miarę systematycznego wykonywania pozaobowiązkowych działań.

Zarówno funkcjonowanie organizacji społecznych, jak i sytuacja społeczna stanowią zewnętrzne wobec jednostki, obiektywne uwarunkowania aktywności społecznej. Obok nich, a może łącznie z nimi oddziałują uwarunkowania subiektywne, którymi przede wszystkim są postawy wobec pracy, wobec działalności społecznej, wobec istniejącego porządku społecznego, aspiracje, zainteresowania, orientacje życiowe itp. Ten kompleks czynników może powodować, że mimo niesprzyjających warunków zewnętrznych (złe funkcjonowanie organizacji, niesprzyjająca sytuacja społeczna) jednostka podejmuje działalność społeczną lub mimo sprzyjających warunków zewnętrznych powstrzymuje się ona od pozaobowiązkowych działań.

UWAGI KOŃCOWE

W artykule staraliśmy się przedstawić pewną próbę dość całościowego programu badań nad aktywnością społeczną. Za główne cechy tego programu uznaliśmy następujące postulaty:

1. osadzenie badań w planie problematyki dotyczącej struktury społecznej;
2. postulat koncentracji analiz na instytucjonalnych formach aktywności społecznej, której szczególną cechą w socjalizmie jest zespolenie z planowanym kształtowaniem przebiegu różnych dziedzin życia społecznego;

3. uznanie za podstawowe społeczne determinanty działalności społecznej jednostek, funkcjonowanie organizacji społecznych, politycznych i samorządów oraz sytuacji społecznej jednostek z uwzględnieniem, w drugim planie, znaczenia cech osobowości (postaw i motywacji);

4. postulat nieograniczania badań wyłącznie do aktywistów czy działaczy społecznych.

Zakres i cechy tego programu stanowią konsekwencję określonego widzenia rzeczywistości, który został uwidoczniiony w przyjęciu jednego z wielu możliwych określeń aktywności społecznej oraz wynikający z uwzględnienia faktu historycznej zmienności form aktywności społecznej.